

A szkíták a Szentírásban¹

II. rész: A szkíták városa és a szkíták újszövetségi értékelése

Szküthopolisz nevének rejtélye

Amint azt a jelen tanulmány első részében említettem, a Septuaginta Bét-Seánt valóban „a szkíták városának” nevezi (Bír 1,27). Erről a Haag-féle lexikonban ez olvasható: a név „a Ptolemaioszok uralma idején történt veterán-letelepítésre (íjászok és lovasok, azaz *szkíták*, a szó voltaképpeni értelmében) vezethető vissza”.² Ezzel két baj van: a szkíta tehát nem nép, csak harcos csürhe, s mivel íjjal és lóval rendelkezik, hát „ráragadt” a „szkíta” név, ami tulajdonképpen egy szedett-vedett, ide-oda telepíthető zsoldoshadat jelent, amelynek se külön műveltsége, se öntudata nincs. A szerző ezt szó szerint nem mondja ki, de benne van abban a feltételezésben, hogy a „szkíta” *voltaképpeni* értelme az, hogy „íjász és lovas”. Akkor meg mit kezdjünk azzal a híradással, hogy ez a nép גִּרִי מְעוֹרֵלָם, azaz „ösidőktől való nép”, ahogy azt Jer 5,15-ben olvastuk? (NB: nem én, hanem Haag azonosította a szkítákat a Jer 5-ben szereplő északi néppel!) A következtesség talaján maradván: ha egy nép גִּרִי מְעוֹרֵלָם, akkor azt nem lehet azzal elintézni, hogy az íja és a lovai miatt ráragadt a szkíta „becenév”. A második nehézség a név körül az, hogy *betelepített* népről (amely nem is nép, csak „veterán telepes”) nem szoktak várost elnevezni, de nem is változik meg egy városnév egyik napról a másikra – úgyannyira, hogy a Septuaginta elkészítésével gyakorlatilag egy időben zajló, feltételezett „szkítatelepítés” máris a készülő fordítás szövegébe kerüljön városnévként! Miről van itt szó?

A Ptolemaioszok kora valamikor Kr. e. 300 körül kezdődik, miközben – ugyancsak Haag szerint – valószínűleg még II. Ptolemaiosz Philadeposz uralma (Kr. e. 285–246) alatt elkészült Mózes öt könyvének fordítása. A teljes Ószövetség-fordítás (lásd Haag: *i. m.* 621.) Kr. e. 150 körül készen volt. Szintén ebben a lexikonban a Bét-Seán címszó alatt olvassuk, hogy a várost III. Antiokhosz hódította meg Kr. e. 218-ban, és csak Kr. e. 107-ben került vissza a zsidók birtokába. A Septuaginta fordítása így többnyire a telepítéssel párhuzamosan folyt. A számunkra jelenleg érdekes Bír 1,27-ben a fordító megjegyzi, hogy Bét-Seán „a szkíták városa”! És erről a névmagyarázó megjegyzésről nekünk el kell hinnünk,

¹ A világhálón már megjelent *Barbárok-e a szkíták?* című írásom rövidített változata. Az első rész *Az Út* előző számában jelent meg. A teljes szöveg elérhetősége:

http://www.kitalaltkozepek.hu/pasztorikupanistvan_barbarokeaszkitak.html

² Herbert Haag: *Bibliai lexikon*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 1989. 1730–1731.

hogy a fordítással szinte egy időben zajló „veterán-telepítés” következtében a város neve megváltozott, sőt mi több: kicserélődött! Ugyanis a Septuaginta hellenista műveltségű zsidó olvasói eszerint már nem is értik a Bét-Seán nevet, ezért kell azt nekik *megmagyarázni* – görögül. Ezt a magas fokú amnéziát azonban elég nehéz feltételezni a Septuaginta olvasóiról. Szerintem merőben máshol keresendő a kérdés gyökere.

Hangsúlyozandó, hogy ha a Bír 1,27 fordítása akár jó néhány évtizeddel is a ptolemaioszi „szkítatelepítés” után történik, ez még nem igazolhatja a *Szküthopolisz* névnek a fordításba magyarázatképpen való felvételét. Nemcsak azért, mert jöttmentekről nem szoktak városokat elnevezni (különösen az őslakosok nem), hanem azért is, mert ilyen gyorsan nem felejt el egy nép, hogy a várost – úgymond „a saját” városát – hogy hívják. Bét-Seán pedig nem tartozott a legjelentéktelenebb települések közé. Története egyenesen a bronzkorszakig nyúlik vissza (Haag: i. m. 155.).

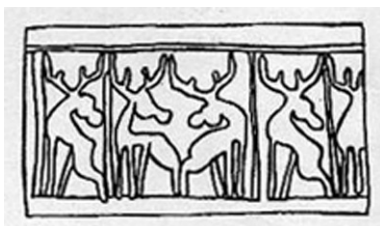
Ezen a ponton a józan észnek és a történelmi tapasztalatnak kell szóhoz jutnia. A példa nagyon egyszerű: 1920 óta Kolozsvár hivatalos neve Cluj. Most 2004-et írunk. De ebből még nem következik, hogy egy ma élő erdélyi magyar gyermeknek azt kellene mondani vagy írni, hogy „Kolozsvár, azaz Cluj”, hogy ő is értse. Ezt egy Amerikában élő valamirevaló magyar gyermeknek sem kell magyarázni. Az 1980-as évek végén *kicseréltették* a helységneveket magyar kiadványainkban, újságjainkban, folyóiratainkban stb. (gondolom, emlékszünk még a „cluj-i állami színházra”, az „oradea-i néptanácsra” stb.) – pontosan annak érdekében, hogy *elfelejtessék* velünk Kolozsvárt és Nagyváradot. Miért? Mert egyszerűen *ennyi idő alatt nem lehetett elfelejteni!* Még az utcaneveket is áthagyományozzuk gyermekeinkre, akkor is, ha már ötven vagy akár nyolcvan éve nem úgy hívják azt az utcát. És ez Trianontól számítva már több, mint egy emberöltőnyi távolság az időben. Bét-Seán pedig egyáltalán nem tartozott a palesztinai terület jelentéktelenebb települései közé, hogy nevét „csak úgy” elfelejthették volna.

Még mielőtt tovább haladnánk, idézzük röviden a témában elismert szaktekintélynek számító Gunnar Heinsohn brémai egyetemi professzort, aki régészeti szempontból már jó 13 éve megoldotta jelen dilemmánkat, bizonyítva, hogy Szküthopoliszban jóval a Ptolemaioszok kora előtt, szkíták éltek.³

³ Gunnar Heinsohn: Hirsche aus Beth Shean oder Gibt es wirklich keine Skythenschichten in Scythopolis? Mit einer Anmerkung zur Geschichte der Skythen [Sargonidica II], *Zeitungssprünge*, 1(1991), 51–63. Az itt közölt idézetek és képek Heinsohn írásának magyar változatából valók (l. *Szkítopoliszi (Beth Shean) szarvasok*. Ford. Csizmazia Anikó; http://kitalaltkozepekor.hu/gh_szkitolisizsarvasok.html).

Izraelben/Syro-Palesztinában Beth Shean Szkítopoliszként lesz központi település. Ott azonban nem csak a VI. rétegbeli⁴ méd lurisztáni fokos (balta) szól a méd–szkíta befolyás mellett. Vannak még különböző szkíta elemek ebben a városban, amik a médek és szkíták szoros kapcsolatára utalnak Beth Sheanban. Egy 1950-ben közzétett áttekintésben a 169 Izraelben kiásott pecséthengerre 97 „mitanni” darab jut (Parker 1950). Ennek a 97 mitanni pecsétnek jóval több mint felét – 57-et – Beth Sheanban találták meg. A 97 mitanni pecsétből 18-on a szkítákra annyira jellemző szarvasmotívumok különféle pozíciókban jelennek meg – felegyenesedve, állva, fekve, szemben, egyedül stb. E 18 szarvaspecsét kétharmada (12) Szkítopoliszból (Beth Shean) származik. Három Meggidóból való, egyet-egyét pedig Geserben, Tell Faraban és Abu Hawamban találtak (mind Parker, 1950). [...] A médekkel együtt a szkítákat is megszabadítják előázisai fantomszerűségüktől, és visszakapják a róluk elnevezett Szkítopolisz városának hozzájuk tartozó rétegeit, vagyis Beth Shean IX-től a VI. rétegig tartó szintjeit.⁵ Híres szarvasmotívumukkal a jövőben nem lehet őket ötlettelen sztyeppelakóknak titulálni, és lesajnálni, mint 800 évvel korábbi palesztin vagy egyéb „mitanni” városi (Nuzi stb.) példaképeik utánpótlóit.⁶

Heinsohn írásának magyar nyelvű internetes változatában szerepel néhány olyan kép is, melyek közül kettőt éppen a szkhütopoliszi szkíta jelenlét igazolásául tehetünk közzé:

Mitanni pecséthenger-lenyomat gömbfejes fűrő-technikával szkíta szarvasokkal Bét-Seánból (Parker 1950, Nr. 40; Collon szerint 1987, 63/Nr. 249) Kr. e. 1500 előtt

Mitanni pecséthenger-lenyomat ülő szkítaszarvassal Bét-Seánból (Kr. e. 15. századra keltezve)

A fenti idézetek és képek önmagukért beszélnek. Szkhütopoliszban, alias Bét-Seánban már a Kr. e. 1500-as évektől szkíták éltek, ottani jelenlétüket régé-

⁴ A szkhütopoliszi VI. réteg datálása: Kr. e. 1290–1180. L. uo.

⁵ A két réteg datálása: IX. réteg Kr. e. 1500–1450, a VI. réteg Kr. e. 1290–1180.

⁶ http://kitalaltkozepkor.hu/gh_szkitolisizsarvasok.html

szetileg folyamatosan igazolni lehet. Szerzőnk arra is enged következtetni, hogy ez a jelenlét korábban is kezdődhetett, noha ez meghaladja jelen kutatásunk területét. Számunkra ezen a ponton egyetlen dolog perdöntő: Szkhütopoliszban nem a Ptolemaioszok idején, azaz a Kr. e. 4–3. század táján jelentek meg az első szkíták, hanem a jelen kronológia szerint legalább egy évezreddel korábban. Ezeket a szkítákat pedig – az előbb idézett kutató megállapításai alapján – magas műveltségük ismeretében nem lehet holmi „ötlettelen sztyepplakóknak” titulálni, és le-sajnálani.

A kérdés megvilágításához hadd idézzek egy *későbbi*, azaz a Szentírásban még előbb olvasható három igeverset, ahol Bét-Seán (vagy Bethsán) neve megjelenik. A Sámuel első könyvének utolsó fejezetéről van szó, amelyet tehát még későbbben kellett lefordítaniuk, mint a Bír 1,27-et. A történet arról szól, hogy a filiszteusok Saul és fiai testét a gilboai csata után – meggyalázásuk jeléül – felfüggesztették Bethsán kerítésére, hogy aztán onnan a Jábes-Gileád lakói levegyék, elégessék, és tisztességgel eltemessék. E tragikus jelenetben *kétszer* is szerepel a *Bethsán (Bét-Seán)* helységnév, és noha a fordító időben még távolabbra van már a feltételezett „szkíta veterán-telepítéstől”, ami a hellenista zsidó olvasóban még mélyebb helységnév-amnéziát kellene hogy eredményezzen, a Septuaginta mégsem magyarázza a helységnevet a *Szkhütopolisz* névvel, mint azt korábban, a Bír 1,27-ben tette. Érthetetlen! – vágja rá a tudós. Hát ha csak kifejezték? Esetleg a fordító nem vette észre, hogy erre a helységnévre már senki sem emlékszik, és „feledékenységében” elmulasztotta megmagyarázni. Pedig neki aztán igazán jól kellett tudnia, hogy a *Bét-Seán* név leendő olvasói közül senkinek sem mond már semmit. Ugyanez a helyzet a még későbbi 1Kir 4,12-vel, ahol Bét-Seán („Seán háza”) görög megfelelőjeként a Septuaginta „a Szan háza” (ὁ οἶκος Σαν) kifejezést használja, magyarul: a „szkíták városa” magyarázat helyett *görögre fordítja* a héber helységnevet.⁷

Az idézett lexikonok és szótárak ellenében, próbáljuk megfejteni *Szkhütopolisz* titkát magából a Szentírásból. Olvassuk el még egyszer a Bír 1,27 szövegét:

„És nem üzte el Manassé a lakosokat sem Béthseánból (LXX: amely a szkíták városa) és annak mezővárosaiból, sem Taanakból és mezővárosaiból, sem Dórból és mezővárosaiból, sem a Jibleámnak és mezővárosainak lakosait, sem Megiddónak és mezővárosainak lakosait. És a Kananeusnak tetszett ott lakni azon a földön.”

Az elemzés előtt meg kell jegyeznünk, hogy Bét-Seán szintén „magyarázat nélkül” szerepel már a Józs 17,11-ben is. Az alábbiakban ezt a kérdést is megvilágítom röviden. Az olvasható, hogy a Józsué-féle honfoglalás és országfelosztás ellenére, sok törzs nem vehette birtokba a földjét, mert ott még őslakosok voltak. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy a Szkhütopolisz nevet betoldó Septuaginta két

⁷ A fenti versben kétszer is szerepel a helységnév. A Septuaginta másodszor „Baiszafoud”-ot ír.

változatban hagyta ránk a fenti verset. Az egyikben a birtokba vételre az ἐξαίρω (kivesz, eltávolít) kifejezést használja, amibe talán belefér az „elpusztítás, lerombolás”, azaz a „cserbenhagyásos, gázolásos birtokbavétel” (noha ez is inkább az ἐξαίρω=elrabol, megsemmisít ige jelentése). A másik változat azonban nagyon jellegzetes kifejezést használ ugyanerre a birtokbavételre: az „örököl, sors által megkap” értelmű κληρονομέω kifejezést. Ez részben ugyan fordítása, de főleg „szelídített” értelmezése is az eredeti héber שרׁי (örököl) igének. Az ugyanis alapjelentése (qal) szerint elsősorban tényleg öröklést és (bizonyos értelemben mástól való) tulajdonelvétele is jelent, a hifil igetörzsben azonban már sokkal egyértelműbben azt fejezi ki, hogy az elfoglalással együtt valakit kiűz, valamit valakitől meglehetősen határozott és nem békés módon eltulajdonít. A héber szövegben a hifil forma szerepel, a Septuaginta viszont „lágýtja” ezt a kemény értelmezést a κληρονομέω-val. Mintha azt akarná sugallni a hellenista zsidó olvasóknak, hogy ez a birtokbavétel, *eltulajdonítás*, egyáltalán nem ment olyan könnyen, mert ezeket a hitvány kananeusokat nem mindenünnen lehetett olyan könnyen kiűzni. Erről a meg-megújuló konfliktusról szól tulajdonképpen a Bírák könyve, ahol sorban egymás után jönnek a bírák, hogy kimentsék a szüntelen „elhűtlenedő” Izráelt egyik vagy másik szomszédjának nyomorgató kezéből. Manassénak az volt a gondja, hogy éppen a *kananeusokkal* kellett közösködnie. Azok pedig nem átaláltak jól érezni magukat azon a földön, „tetszett nekik ott lakni”.

Kik voltak ezek a *kananeusok*? És újból azt kérdezzük: hát ezektől a hitvány Khám-ivadékoktól már sehol sem lehet nyugton az exegéta? Mert, legalábbis egy ideig, Manassé törzse és Izráel *nyugton* volt. Idéznünk kell Noé ősi átkát: „Átkozott Kánaán! Szolgák szolgája legyen atyjafiai közt.” (1Móz 9,25). Khám fia pedig Kánaán (1Móz 10,6), aki Khús testvéreként Nimród nagybátyja – és megint helyben vagyunk. 1Móz 10,19 szerint, ezek a kananeusok pedig nem átaláltak a következő területeket birtokolni: „Vala pedig a Kananeusok határa, Cidónból Gérár felé menve Gázáig; Sodoma, Gomora, Ádmáh és Ceboim felé menve Lésáig.”

Az összefüggést könnyen fel lehet fedezni. Ha ezek a *kananeusok* valamilyen rokonságban állhattak a *szkitákkal* (megint csak Khám és nem Jáfet az ősatya!), akkor *róluk*, mint *őstelepes* népről tényleg elnevezhették a várost *Szküthopolisznak* – és éppen az idő tájt erősödhetett fel ez a görögös névforma, amikor a Ptolemaioszok idején meggyengült a zsidó befolyás. Hangsúlyoznom kell: ez *feltételezés*, s nem is akarom *ténynek* maszkírozni. De a rendelkezésre álló régészeti bizonyítékok mind mellette szólnak – és szögesen ellene mondanak a másik, „lexikális” variánsnak.

Még egy nagyon fontos adalék: már Ábrahám első útja idején azt olvassuk, hogy *Kánaán* földjére megy (tehát a *kananeusokról*, Khám ivadékairól nevezték el ezt a földet), sőt, a Szentírás meg is jegyzi, hogy amikor Ábrahám Sikhem vidékéig, Móréh tölgyeséig jut el, akkor „*kananeusok* valának azon a földön” (1Móz 12,6). Egyetlen pillantás a térképre, s máris kiderül, hogy Sikhem alig

harmincegynéhány kilométerre DNy-ra fekszik a „későbbi” Szküthopolisztól! Ezen a vidéken tehát már Ábrahám első odaérkezésekor *kananeusok* éltek. Sőt, Sikhem város lakói 1Móz 34 szerint körülméletlenek, ami teljes egyértelműséggel kizárja a sémita származást (vö. Haag, 1716). Ezeket a lakosokat az 1Móz 34,2 khivveusoknak nevezi. Khivveus pedig megint csak a Khám unokája – és a Kánaán fia (1Móz 10,17).⁸

Hogy a Józs 17,11-ben miért nem szerepel a „Szküthopolisz” magyarázat? Szerintem azért, mert ott az *ország felosztásáról*, a *törzsi határok meghúzásáról* van szó, a honfoglalás dicső *befejezéséről*, nem pedig a honfoglalók és az őslakosok között fennálló vagy *újrakezdődő* konfliktusról. A Bírák könyve viszont már teljes egészében erről az *újrainduló*, meg-megújuló ütközésről beszél. Így válik lényegessé számára, hogy az olvasóban tudatosítsa: ez a város, amit Józsué már *Bét-Seánnak* nevez, mivel a honfoglalás „nagy vonalakban” befejeződött, a Bírák korában (amikor az „apróbb” területi nézeteltérések rendezésére kerül sor) *még mindig „a szkíták városa”*, és ezen a helyzeten – legalábbis egyelőre – Izráel népe (közelebbről: Manassé törzse) vajmi keveset tudott változtatni. Adófizetőjévé tette a kananeust – de elűzni nem űzte el.

Hasonló következtetésre jutunk a Judit könyvében (3,10) szereplő utalás vizsgálatakor is. A történet Nabukodonozor uralkodásának 18. évében zajlik (tehát Kr. e. 584 körül), amikor Holofernész (Nabukodonozor fővezére) megtorló hadjáratot vezet a korábban meghódított területeken, mivel az ott élő lakosok nem segítették Nabukodonozort a méd Arfaxád király elleni harcában. E hadjárat során üt táborn Holofernész hadserege – a Septuaginta szerint „Geba és Szkütopolisz között” (Judit 3,10). A görög szöveg nem is tartalmazza a *Bét-Seán* nevet, csupán „a szkíták városát”. Ehhez csupán annyit kell még fűznünk, hogy a Judit könyve a héber kánonban nem szerepel, így a Septuaginta nem is érzi fontosnak közölni a város (eredeti?) héber nevét. Ami merőben furcsa, mert igaz, hogy a Septuaginta görög nyelven beszélők számára készült, de ezek görög nyelven beszélő zsidók voltak. A Bét-Seán név pedig ennek ellenére sem jelenik meg. Ez a tény is egyértelműen erősíti fentebb közölt tételünket arra vonatkozóan, hogy „a szkíták városa” nem igazán lehetett valamiféle Ptolemaiosz-korabeli telepítéssel kapcsolatba hozható újkeletű kifejezés.⁹ Ezzel magát a telepítést nem kell megkérdőjelezni, csupán azt, hogy a *Szküthopolisz* helységnév nem pusztán az *újonnan érkezettek*, hanem az *őslakos* – mondjuk így – *kananeusok* miatt ragadt (vissza?) Bét-Seánra. Ugyanakkor az is természetes, hogy a Ptolemaioszok olyan helyre tudhattak „veteránokat” telepíteni, ahol azok képesek voltak megvetni a

⁸ Megjegyzendő, hogy Khámtól származik Micráim is (1Móz 10,6). Micráim pedig Egyiptom héber neve. Az egyiptomi kultúra khámi vonatkozása nem pusztán az ősi héber–egyiptomi ellentét miatt érdekes, hanem egyre inkább úgy tűnik, hogy a szkíta őskor szempontjából sem elhanyagolható.

⁹ Meglepő, hogy Judit 3,10 „a káldeusok ivadékanak” nevezi a Júdeában lakó zsidókat.

lábukat – így pl. Szküthopoliszba, ahol nagy valószínűséggel az újonnan telepített „veteránokkal” rokon nép (is) lakott (akit Izráel népe nem tudott elűzni), mely így örömmel fogadta az újonnan érkezőket.

A szkíták az Újszövetségben

Most már elkerülhetetlenül közeledünk a tanulmány csattanójához – így neveztem ugyanis a Kolossé 3,11-et, az egyetlen újszövetségi igehelyet, ahol a szkíta név megjelenik. Ezt a bibliai verset ugyanis – ha lehet – még felháborítóbban félremagyarázzák a fenti szakkönyvek. Méghozzá úgy, hogy egyetlen mellékmondat elintézi: „Az ÚSZ-ben Pál a barbár népek példajaként említi a szkítákat (Kol 3,11)” – olvassuk a *KBL*-ban. „[A] *Kol* 3,11[-ben]: [a szkíták] a barbárokkal állnak párhuzamban” – írja Haag. „Az **Újsz.** csak annyiban vesz tudomást a népről, hogy *nem görögöknek (barbaroi, l. ott)*¹⁰ minősíti a szkithákat Kol 3,11 (a különféle etnikumokról szólva; a feszültséget az adja, hogy a zsidónak a görög, a görögnek a barbár a kizáró kategória)” – jegyzi meg Varga Zsigmond.

Ezek után, olvassuk el a szöveget: „Ahol nincs többé görög és zsidó, körülmetélkedés és körülmetélkedetlenség, idegen, scythiai, szolga, szabad, hanem minden és mindenekben Krisztus.” Így hangzik a magyar nyelvterületen legáltalánosabban ismert revideált Károli-fordítás.¹¹ A kérdés jobb megvilágítása érdekében idézzük a fenti verset az új, ökumenikus fordítás szerint is: „Itt már nincs többé görög és zsidó, körülmetéltség és körülmetéletlenség, barbár és szkíta, szolga és szabad, hanem csak Krisztus van. Ő minden, és Ő van mindenekben.” Ez a második változat talán jobban segít a kérdés megértésében. Előrebocsátom, hogy mindkét fordítás híven tükrözi a görög eredetit, a vers végén lévő „Krisztus minden mindenekben” különbözősége a görög szöveg variánsaiból érthető, de vizsgálódásunk központjában most nem ez áll.

A fenti szövegben az a meglepően nyilvánvaló, hogy négy, egymás után következő *ellentétpárt* tartalmaz. De ezt mintha egyszerűen nem vennék észre a fenti lexikonok szerzői! Megint külön ki kell emelnem Balázs Károlyt, aki – a modern szerzők között is ritka kivételként – észrevételezi és hangsúlyozza, hogy „Pál

¹⁰ A szerző a *barbaroi* címszó alatt sem változtat fenti álláspontján.

¹¹ Csupán érdekességgéppen idézem az 1590-ben kiadott Vizsolyi Biblia ide vonatkozó szövegét: „Holott nintsen Görög és Sidó, környül metélkedés, és környül metélkedetlenség, pogány, Scythiai, szolga, szabados: hanem mindenekben minden az Christus.” Itt Károli Gáspár egyenesen „pogány”-nak fordítja a barbaroszt, mellyel ellentétben van a „Scythiai”. Mivel ez csupán fordítás, nem akarok semmit belemagyarázni, viszont érdekes, hogy nagy bibliafordítónk 1590-ben még egyáltalán nem ütközött meg azon, hogy – saját fordítása, nem a görög szöveg értelmében – a szkíta egyszerűen *nem pogány*. A Vizsolyi Biblia 1590-es kiadásában ezen vers mellett áll egy széljegyzet, melyet az alábbiakban közölni fogok.

apostol viszont a Kol 3,11-ben, az ellentétpárok felsorolásakor, a *szkítákat* szembeállítja a barbárokkal.”¹²

Vegyük sorra: nincs többé „görög és zsidó” – ezt a páli ellentétpárt nem kell magyarázni. Azon két népről szól, amelyek közül az egyik bolondságnak, a másik botrányosnak tartotta azt az örömhírt, amit Pál is hirdetett. A második: „körülmetétség és körülmetéletlenség” – ez is egyértelmű: a törvény igája alattiak és az attól szabadok, zsidók és pogányok, azaz „nemzsidók” (a héber עַם és גֵּר) közötti ellentét kifejeződése ez. Megint csak szükségtelen a részletezés, de ez nem is feladatunk. A negyedik ellentétpár: szolga és szabad. Teljesen világos, hogy Krisztusban a szolgák és a szabadok, a parancsolók és az alávetettek közötti különbség is eltűnik.

Minket most a harmadik ellentétpár érdekel. Pál azt írja, hogy nincs többé „barbár és szkíta” (βάρβαρος, [καὶ] Σκύθης),¹³ hanem minden és mindenkiben Krisztus van, vagy akár így is: Ő „a minden” mindenkiben. Mi a legnagyobb baj ezzel az ellentétpárral? Hogy nem átalítja a szkítáról a szöges ellentétét üzeni mindannak, amit fenti tudósaink – tudva vagy tudatlanul, sötét tendenciózus fejtegetéssel vagy egyszerű nemtörődömségből – a szkítákról mint műveletlen, kegyetlen, megbízhatatlan barbárokról összeírtak. Ugyanis ezek *ellentétpárok* és nem *szinonimák*, Pál számára tehát a szkíta *nem* szinonimája a barbárnak, hanem egyenesen *ellentéte*! Ezek után azt kell kérdeznem: a fenti szerzők *olvasták* egyáltalán Kol 3,11-et? Mert ha igen, akkor milyen alapon feltételezik, hogy a szkíta „a barbár népek példája”? Vagy ahogy Haag fogalmaz: „a barbárokkal állanak párhuzamban”. Nem párhuzamban, hanem *ellentétben*! Úgy, ahogy pl. a szolga a szabaddal vagy a zsidó a göröggel! A „párhuzamba állítás” félrevezeti azt, aki rest elolvasni a Kol 3,11-et, és csak „megbízható” szaklexikonjára hagyatkozik.

Varga Zsigmond, a különben kitűnő szótárában, itt nagyvonalú, mert szerinte Pál „csak annyiban vesz tudomást a népről, hogy *nem görögnek* minősíti a szkíthát”. De ennél többről van szó: Pál nemcsak *nem görögnek*, hanem *nem barbárnak* nevezi őket. Magyarán, Pál nem tartja barbárnak a szkítát! Ismét hangsúlyoznom kell: ez *tény*, s nem az én *feltételezésem*. Ennyire marginális kérdés lenne ez? Hiszen majdnem minden lexikon – tisztelet a kevés kivételnek – ontja a „barbarizmus csimborasszója” típusú jelzőket, ha a szkítákról kezd beszélni. A kísértésnek itt is ellene kellene állnunk, nehogy a *textus* helyett *pretextust* használjunk.

Varga Zsigmond zárójelbe tett megjegyzésként azt írja, hogy „a zsidónak a görög, a görögnek a barbár a kizáró kategória” – de hát éppen arról van szó, és nem lehet elégszer leírni, hogy a szkíta – Pál számára – *nem barbár*. Azaz sem a

¹² Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. 535.

¹³ A καὶ (és) hiánya nem változtat a lényegen. Ez ugyanis a legtöbb esetben a kéziratmásolótól függ: sokszor a vesszőt mindig *és*-sel helyettesíti, más esetben fordítva cselekszik. A középkori kéziratok áthagyományozásának ismeretében egy hiányzó vagy utólag betoldott (ilyen értelmű) καὶ-nak semmilyen bizonyító vagy cáfoló ereje nincs.

zsidó, sem a görög által egyértelműen kizárható kategóriába *nem fér bele*. Egyrészt, mert nem görög (hogy a zsidó kizárhassa), de nem is barbár (hogy a görög megvethesse). Ha tegyük fel, ötvenszer szerepelne a *szkíta* név az Újszövetségben, és egy ilyen típusú használat fölött elsiklana egy-két lexikon vagy szótár szerzője, megérteném. De egyetlen előfordulás (*hapax legomenon*) esetén ez megengedhetetlen, és nem csupán „jámbor tévedés”. Azon már abban a pillanatban túljutottunk, amikor mindhárom mű esetében a „szkítaellenes hangulatkeltés” elemeit: a ténynek maszkírozott feltételezéseket, a „kegyetlenséggel” magyarázott „méltányos igazságosságot”, illetve a „szörnyen nacionalista” „szittyá” fogalmat tisztáztuk.

Ezeknek a Kol 3,11-re vonatkozó szócikkzáró megjegyzéseknek azonban van egy sokkal súlyosabb következménye is. Az ugyanis, hogy miközben ilyen nyilvánvalóan elferdítik, illetve ellenkezőjére fordítják a szöveg *világos értelmét*, azaz a magáért beszélő *tényt*, ezzel egy időben el is terelik a *figyelmet* arról, ami a szövegben *burkoltabb formában* ugyan, de *benne van*. Ez pedig az a kérdés, hogy a páli felsorolás itt a Kol 3,11-ben egyáltalán nem véletlen és nem is esetleges. Azt ugyanis világosan látjuk, hogy a „barbár és szkíta” harmadikként szerepel egy négy tagból álló ellentétpár-sorozatban, így aztán fel sem merülhet az a gondolat, miszerint egy ideig Pál ellentétpárokat használ, és utána áttér a közönséges felsorolásra. Ezt a feltételezést eleve kizárja az a tény, hogy a sort ismét egy ellentétpár, a „szolga és szabad” kettőse zárja.

Vizsgáljuk meg a szöveg burkoltabb értelmét. A *tényt* el kell fogadni: Pál számára a szkíta nem barbár. Figyeljük meg a vers közvetlen szöveggörnyezetét: kikhez szól Pál ebben a részben? Az első versben ez áll: „Annak okáért, ha feltámadtatok a Krisztussal, az odafelvalókat keressétek, ahol a Krisztus van, az Istennek jobbján ülven.” (Kol 3,1) A „feltámadtatok Krisztussal” egyértelműen azokra vonatkozik, akik már elfogadták az evangéliumot, levetkőzték az óembert és felöltözték az újat, akik tehát – megtértek. Ez azért fontos, mert ebben a fejezetben Pál nem általában szól a *megtérítendő* olvasókhoz vagy hallgatókhoz, hanem *inti a már megtérteket*. Ebben az összefüggésben tehát a 11. versben található négy ellentétpárnak, mint a tágabb értelemben vett címzettek felsorolásának is, mélyebb értelme van. Tehát egyáltalán nem olyan típusú felsorolás ez, mint pl. az ApCsel 2,9–11-ben szereplő, az első pünkösdi apostoli igehirdetést hallgató soknemzetiségű tömeg főbb csoportjainak előszámálása. Mégpedig azért, mert *azok közül* az igehirdetés végeztével tértek meg – *háromezren*. Itt most nem az a lényeg, hogy mennyien nem tértek meg (azt ugyanis nem tudjuk), hanem az, hogy az apostoloknak az ApCsel 2-ben elhangzott igehirdetése olyanokhoz szólt, akik ennek elhangzása előtt *még nem voltak megtérve*, vagy Pál szóhasználatában: *még nem támadtak fel a Krisztussal*. Ezzel ellentétben a Kol 3 kifejezetten a *már megtértekhez* szól. Tehát egyáltalán nem mindegy, hogy ki kerül bele ebbe a felsorolásba. Itt ugyanis csak olyan (nép)nevek szerepelhetnek, akik közül már komoly számban akadnak olyanok, akik *Krisztussal feltámadtak*.

Mit is mond tehát Pál? Ha te körülmetélt és te körülmetéletlen már feltámadtál a Krisztussal, azaz megtértél az evangélium hatására, akkor ne azon rágódj, hogy a másik nem olyan, mint te, magyarul ne azzal törődj, hogy te zsidó vagy és a másik görög, vagy hogy te szolga vagy és a másik szabad. Vegyétek észre – ez a páli figyelmeztetés! –, hogy most már Krisztus „a minden” mindenekben! Igen ám, de ebben a felsorolásban a szkíta és a barbár is helyet kap. Azaz te barbár, ne foglalkozz azzal, hogy a másik szkíta és fordítva, mert egyek vagytok Krisztusban. Illetve – és talán ez a legérdekesebb – ha végignézzük ezt a nyolc kifejezést a Kol 3,11-ben, akkor összesen négy, *népre utaló* szót találunk, amelyek közül csupán *három* nevez meg egy-egy konkrét *népet*. A *zsidó* és a *görög* szinte mindennapos használatban van Pálnál, és az Újszövetségből tudjuk is, hogy ezen két nép tagjai közül már abban az időben sokan megtértek. A *barbár* az a kifejezés, amely *általános értelemben* jelzi a „nem görög” népeket.¹⁴ Közülük is sokan tértek meg Krisztushoz, hiszen Pál missziói útjai során sokszor fordult a „pogányokhoz”, a „népekhez”, miután a zsidók elutasították (l. pl. ApCsel 13,46). Tehát a *barbárt* is nyugodtan beveheti abba a felsorolásba, ahol a *már megtértekhez* intézi szavait.

És a negyedik, egyben utolsó népnév, a szkíta. Ha ebből most én arra következtetek, hogy akkor a *szkíták* között is számottevő kellett már legyen a *keresztyének* száma – mert másképp mit keresnének ebben a felsorolásban a „Krisztussal feltámadottak” között? – mindjárt meghátrál a jámbor magyar teológus. Csakis azért, mert megszoktuk és tévedhetetlennek tanultuk a fenti lexikális stílusban belénk oltott tudományos rögeszmét: azt, hogy a szkíta szelídítetlen barbár, akit sem a „keresztyénség”, sem a magasabb műveltség témájával nem lehet (vagy talán nem szabad?) kapcsolatba hozni. És ha volna is valami a dologban, ahhoz nekünk, magyaroknak, amúgy sincs semmi közünk. Ezt nem vitatom, hiszen ez egy másik tanulmány témája – azonkívül nálam jóval tájékozottabbak írtak már erről a kérdésről¹⁵ –, de szóvá kell tennem azt, hogy miért *éppen a szkíta népnév* kerül be *harmadik konkrét népnévként* ebbe a felsorolásba? Véletlenül, vagy Pál nem tudott mást megnevezni a *barbár* ellentétéként? Miért nem írta például, hogy *barbár és római*? Ő maga is római polgár volt, rómaiakat már kereszteltek az újszövetségi korban (pl. Kornélius római századost háznépével együtt, ApCsel 10) – tehát a *római* népnév természetesen adódó ellenpárként kínálkozhatott volna. De a római kimarad, és vele együtt az arab, a méd, az egyiptomi, a szír,

¹⁴ A görög βάρβαρος tulajdonképpen hangutánzó szó. Azt jelöli (meglehetősen pejoratív színezettel), aki nem görögül (azaz „szép” nyelven) beszél, hanem csak így: „barbar”, azaz érthetetlen, buta nyelven höbörög. Innen ragad rá a *barbára* a „műveletlen” melléknév is, hiszen amit a görög nem értett, azt – a mindenkori hódító nemzetek nagyképp módján – természetesen műveletlennek is tartotta.

¹⁵ Mivel az olvasók nagy része inkább a világhálón fér hozzá leginkább az effajta adatokhoz, hadd álljon itt pl. Pap Gábor: *Rasdi mesél* c. írásának internet-címe: <http://www.kitalaltkozepek.hu/rasdimesel.html>. L. még Mesterházy Zsolt: *A magyar ókor*. I. k. Press + Print Kft., Budapest 2002.

a kopt, és a többi, akikről pl. az ApCsel 2-ben olvasunk. Vajon mindez csupán egyoldalú spekuláció? Azt viszont tudjuk az ógyházi hagyományból, hogy a szkítáknak is volt apostoluk, András személyében, ahogyan az pl. Caesareai Euszebiosz *Egyháztörténetének* III. könyve elején olvasható.¹⁶ A másik szkítatértőről, Filep apostolról, pedig egy későbbi forrás, a magyar Anjou-legendárium számol be nekünk, ahogyan azt Pap Gábor nagyszerű előadásában kifejtette.¹⁷

Tehát egyáltalán nem lehetetlen, hanem komolyan valószínűsíthető feltételezés, hogy a szkíták között ebben a korban (pontosabban Kr. u. 53–54-ben, azaz a Kolosséi levél megírásának idején) már számottevő arányban voltak keresztyének. Ehhez egész egyszerűen azt kellene megemésztünk, hogy András *sikeres munkát* végzett közöttük, s erről – tegyük fel – Pál értesült. Ilyen értelmezésben a páli felsorolást nyugodtan „freudi elszólásnak” is vehetnők: azaz, amikor Pál ezt a levelet írja, és a társadalmi, vallási és nemzeti ellentétpárokat felállítja, a *barbárok* egyvelegének ellensúlyozásaképpen a szkíták jutnak eszébe. Abban a korban ez volt a legtávolabbi *nem barbár* nép, akikhez az evangélium már eljutott, és a mag – az általunk jelenleg *feltételezhető* és Pálhoz eljuttatott hírek szerint – jó földbe hullott, hiszen közülük is sokan „feltámadtak már a Krisztussal”. Az egyértelmű, hogy csak a szöveg világos értelmének elferdítésével nevezhetők a szkíták a „barbár népek példájának”, de így, és *csakis így* tartható fenn a szkítákról kialakított „elmaradott barbár” kép is, amelyet első ószövetségi előfordulásuk óta mesterségesen torzítva festetnek nekünk a tudományos szaklexikonok zöme.

Még mielőtt valaki „szörnyen nacionalista” szittyá-magyarkodásnak nevezné a fentebb leírtakat, tisztelettel kérdem: ki magyarázta félre a Kol 3,11-et? Amit itt bizonyítottam, annak nincs semmi köze a „szittyázáshoz”.

Végül, a fentiek enyhítéseképpen idézem a „barbaroszt” érdekes módon „pogánynak” fordító Károli Gáspár Vizsolyi Bibliájának a Kolosséi levél harmadik része kérdéses verseivel kapcsolatos széljegyzetét (a helyesírást részben korunkhoz alkalmaztam):

Az életnek újsága vagy az értelemben, melynek általa elváltozik az ember az teremő Istennek ábrázatjára. Azaz nintsen semmi válogatás ebben, akár micsoda nemzet legyen az ember, akár Sidó, akár pogány, mindentől ilyen életet kíván Isten. Tehát az Sidó Ceremoniákban nem áll az Isteni tisztelet.¹⁸

Fordítónk világosan érzékeli a szöveg *burkolt* értelmét: Isten *ilyen életet kíván* mindenkitől, nemzeti hovatartozástól függetlenül – de mi *után*? Azután, hogy „elváltozott az teremő Istennek ábrázatjára”, ami teológiaiilag azt jelenti, hogy a

¹⁶ L. Euszebiosz: *Egyháztörténet*. III. 1.1.

¹⁷ L. pl. Pap Gábor: *Angyali Korona, szent csillag*:

<http://www.kitalaltkozepkor.hu/szentkorona.html>; és Pap Gábor: *Hazatalálás*. Püski Kiadó, Budapest 1999. 512–558.

¹⁸ Vizsolyi Biblia. 1590. II. 182^v.

Krisztusban való hit által *már* elnyerte az új életet és visszakapta istenképűségét. Károli is *pontosan tudja*, hogy Pál a Kol 3,11-ben *már megtért* népekhez és azok ivadékaihoz szól. Nem ártana talán alaposabban utánanézni, hogy az ilyen gyakorta idézett, csak éppen nem ismert elődök mit és miért állítottak. Dehát Károli korában nemcsak az írásmagyarázatot vették komolyan, hanem magától értetődőnek tartották pl. a szkíta–hun–magyar folytonosságot is...

A szkíták bibliai szerepléséről és értékeléséről szóló jelen tanulmánnyal nagy mulasztást kívántam erőm szerint orvosolni. Ez a nép, amint láttuk, szinte mindenben más, mondhatni sokkal tisztességesebb elbírálásban részesül még az érthetően elfogultabb ókori zsidó szerzők tollán is, mint a modern teológiai tudomány részéről. Pál apostolnál pedig minden kétséget kizáróan pozitív jelleggel szerepel a szkíták neve. Amint a fenti elemzésekből kiderül, a legtöbb gond nem magából a bibliai szövegből, hanem azok (félre)magyarázásából ered. Ezeket a félremagyarázásokat kellett a szöveg eredeti értelmének világos feltárásával leleplezni, és a ferdtéseket, célzatos beállításokat vagy éppen a szöveg üzenetével homlokegyenest ellenkező hamis tételeket rendre megcáfolni és kiigazítani.

Utószó

Tanulmányom végén még néhány, jelen témánkon túlmutató, de megfontolásra mindenképpen érdemes gondolatot szeretnék felvillantani, illetve a vonatkozó irodalomra szeretném felhívni a figyelmet. Ha tehát a szkíta *nem barbár* (ez Pálnál *tény*), és a szkíták között már az első évszázad közepén sikerrel terjedhetett az evangélium András és (az Anjou-legendárium szerint) Fülöp jóvoltából, akkor már kevésbé kell megütköznünk a következő *tények* által felvetett *kérdéseken*, hiszen megoldásuk lehet, hogy néha egyszerűbb, mint gondolni merészelnénk:

- ◆ A Vörös Győző által Thébában felfedezett (Kr. u. 4. század végi) őskeresztény szentély atyai tulajdonságokat megjelenítő Pantokrátor-ábrázolása (a Nappal és a Holddal) miért hasonlít olyan kísértetiesen a Magyar Szent Korona felső Pantokrátorához (akinek két oldalán szintén a Nap és a Hold szerepel)? És miért jelenik meg a Nap és a Hold olyan sok magyar megye címerében, sőt, Erdély címerében is?¹⁹
- ◆ Miért nevezi I. Endre királyunk azt a vallási rendtartást, amelyet nekünk „pogány magyar ősvallásként” tanítanak, „szkíta (!) népi-nemzeti szertartásrendnek”?²⁰ És miért fogalmaz hasonló szellemben a Szent László uralkodása idején, 1092-ben megtartott szabolcsi zsinat is?

¹⁹ Ehhez l. pl. Práczi István: *Vörös vihar Théba felett* c. írását, illetve Mesterházy Zsolt: *A Magyar Szent Korona, az első keresztény ikonosztáz* c. kiváló tanulmányát a következő honlapokon: http://www.kitalaltkozepekor.hu/pi_vorosvihartheba.html;

http://www.kitalaltkozepekor.hu/mesterhazyzsolt_szentkorona.html.

²⁰ L. *Corpus Juris Hungarici*. Millenniumi emlékkiadás. Franklin Társulat. Budapest 1899., I, 46. Itt a magyar fordításban szereplő „scythiai ősi pogány szokás” latin eredetije: „Scythicus, gentilis et ethnicus ritus”, ami – ahogyan erre Pap Gábor nagyon találóan rá-

- ♦ Miért szűrődik át évszázadok távolából kazettás templomaink mennyezetére – és a Magyar Szent Korona zománcképeinek háttérére – egy olyan jelképrendszer, amely a szkíta keresztyénség félreérthetetlen hatását mutatja?²¹
- ♦ Miért szerepel a magyar Szent Korona felső keresztpántjának jobb és bal oldalán éppen az a két apostol (András és Fülöp) képe, akiket részben az őskeresztyén hagyomány, részben a Nagy Lajos öccse számára készült Anjou-legendárium a szkíták térítőinek nevez, és akik a Korona szimbolikája értelmében „szüretlenül” hozhatják le a teremtés központjától érkező üzenetet az alsó koronarészre, azaz a földi világra?
- ♦ Egy különösen magyar vonatkozású megjegyzés: a *Képes Krónika* Jáfettől származtatja a magyarokat, de nagyon érdekes módon. Első látásra úgy tűnik, teológiai meggondolásból teszi ezt, méghozzá úgy, hogy a Khám–Khús–Nimród leszármazás helyett Jáfetnek a Bibliában nem szereplő Thána fiától származtat egy másik Nimródot, és tőle Hunort. A kézenfekvő magyarázat az lenne, hogy kettős hűség köti a krónikást: egyrészt *teológiai okokból* nem akarja a megátkozott Khámtól származtatni a magyarokat, másrészt *a magyar hagyomány iránti hűségből* mégsem hagyhatja ki Nimródot. Így hát „költ” egy fiat Jáfetnek Thána személyében, és attól származtatja ezt a fiktív, jáfetita Nimródot. De az is lehet, hogy Kálti Márk rendelkezésére állt egy másik forrás is, amelyet mi már nem ismerünk. Bárhogyan is lett légyen a dolog, a Nimródhoz, mint a Hunor és Magyar édesapjához (és ez által a szkíta–hun–magyar azonossághoz) való ragaszkodás mindenképpen figyelemre méltó. Anonymus szintén Jáfettől származtatja a magyarokat, Kézai Simon ugyanígy cselekszik, de ő meg is említi Ménrót (Nimród?) óriást, a Thána fiát, akit Jáfet magvából valónak tart, de különös módon ennek a jáfetita Ménrótnak tulajdonítja a Bábel tornyának építését. Világos tehát, hogy a magyar krónikás hagyományból Nimród nem számúzható még a Noé Khámra kimondott átka árán sem...

A sort még nagyon sokáig lehetne folytatni. Hálát adok Istennek, hogy erre a munkára nálam sokkal jobban képzeteket rendelt.²² Én csupán az ilyen kérdése-

mutat – „szkíta népi-nemzeti szertartásrendet” jelent. Ugyanez Bonfiniusnál így hangzik: „deposito pagano ritu, ceremonisque Scythicis abrogatis”. L. Antonius Bonfinius: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* (Hanoviae: Typis Wecheliani, apud Claudium Marnium, 1606) – szerk. Zsámboki János (III. kiadás), 197.

²¹ L. pl. Pap Gábor: *Hazatalálás*. Püski Kiadó, Budapest 1999. 512–558, valamint Pap Gábor: „Az egek beszélnek” – *A csengersimai festett kazettás mennyezet üdvtörténeti programja* című előadását. A felvétel letölthető a

<http://www.kitalaltkozepekor.hu/videoeshangtar.php> honlapról.

²² L. pl. azokat a Balázs Károly által a „szküthész” címszó alatt tárgyalt őszösvetségi helységneveket, melyek a szkíta és az ősmagyar történettel kapcsolatba hozhatók: *Arad*,

ket megelőző ókori témák egyik vetületének valamelyes mértékű megvilágítására vállalkoztam.

Aki ezen tanulmány utószavát sötéten spekulatív fejtegetésnek tartja, egész egyszerűen tekintsen el tőle. A munka fő témája ugyanis nem ez – ebben a függeléke részben csupán jelölni szerettem volna néhány olyan kapcsolópontot, amelyeket a szkíta–hun–magyar hagyomány kutatása szempontjából a jövőre nézve fontosnak éreztem. Mindazonáltal hangsúlyozni kívánom, hogy a szkíták lexicálisan elterjesztett „műveletlen barbársága” nem azon múlik, hogy őket milyen sikerrel lehet (vagy nem lehet) a hun–magyar múlttal egybekapcsolni. Ettől még pl. a Kol 3,11-ben szereplő *barbár–szkíta* ellentét *ellentét* marad, nem változik át *szinonimává*. Hogy Pap Gábor nagyon találó analógiájával éljek: csak azért, mert – tegyük fel – nem tudnánk megmondani, hogy kinek a zománcképe volt eredetileg a Szent Korona tarkórészén,²³ attól még a Dukász Mihály császár másodlagosan odaszögecselt-lágyforrasztott képe még nem fog beleférni a foglatatába. Magyarán: az Utószóban szereplő – alapvetően továbbgondolkodásra buzdító – kérdéssorozat alapján senki ne alkosson értékítéletet a tanulmány *egészére* vonatkozóan. Az idézett vagy hivatkozott bibliai részek általam bemutatott magyarázataira az azoknak megfelelő *korból* és *területről* lehet válaszolni, illetve megcáfólásukhoz csakis onnan lehet ellenérveket felhozni.

Felhasznált – nyomtatott és elektronikus – irodalom (válogatás)

- Antonius Bonfinius: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Hanoviae: Typis Wecheliani, apud Claudium Marnium, 1606.* Szerk. Zsám-boki János (III. kiadás)
- Balázs Károly: *Újszövetségi szómutató szótár.* Logos Kiadó, Budapest 1998.
- Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon.* 2. k. A Magyarországi Ref. Egyház Kálvin János Kiadója, 1995)

Árpád, Béla, Buk(k)i, Miklós, Nimród, Ur-Uruk-Nippur (Nap-úr?). Balázs Károly: *Újszövetségi szómutató szótár.* 536.

²³ Történetesen meg tudjuk mondani – ezt megtették már a „nagyok”, nem én fedeztem fel. Érdekességképpen jegyzem meg, hogy a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium dokumentációs könyvtárában is megtalálható Révai Péter egykori koronaőrnek a magyar Szent Koronáról 1613-ban írt munkája (egy 1735-ös kiadásban), melynek 77. oldalán a következő félreérthetetlen szöveg szerepel: (a nagy- és dőlt betűs kiemelések a kiadásban is így szerepelnek): „ex adverso [imago] *Divae Matris Virginis*”, azaz „háttul a Szent Szűzanya [képe]”. L. *Commentarius Petri de Rewa Comitatus Comitatus de Turócz, de Sacra Regni Hungariae Corona ad nostra usque tempora continuatus* (Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu, per Simonem Thadaeum Weichenberg, 1735), 77. Lelőhely: Nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium Dokumentációs Könyvtára; Könyvtári jelzet: 1913 (a mű Gróf Mikó Imre adománya).

- Corpus Juris Hungarici*. Millenniumi emlékkiadás. Franklin Társulat, Budapest 1899.
- Eusèbe de Césarée: *Histoire ecclésiastique*. Sources Chrétiennes. 3 vols (31, 41, 55). Szerk. G. Bardy. Paris, Cerf. I: 1952; II: 1958; III: 1967.
- Gunnar Heinsohn: Hirsche aus Beth Shean oder Gibt es wirklich keine Skythenschichten in Scythopolis? Mit einer Anmerkung zur Geschichte der Skythen [Sargonidica II]. *Zeiten sprünge*, 1(1991), 51–63. Magyar nyelvű fordítása a világhálón: *Szkítopoliszi (Beth Shean) szarvasok. Valóban nincsenek szkíta rétegek Szkítopoliszbán? – Megjegyzések a szkíták történelméhez (Sargonidica II.)* (Ford. Csizmazia Anikó); http://kitalaltkozepek.hu/gh_szkitopoliszsarvasok.html.
- Györkösy–Kapitánffy–Tegyei: *Ógörög–Magyar Nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993.
- Herbert Haag: *Bibliai lexikon*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest 1989.
- Képes Krónika*. Heti klasszikusok sorozat. Szerk. Tarján Tamás. Ford. Geréb László. Maecenas Kiadó, Budapest 1993.
- Mesterházy Zsolt: *A magyar ókor*. I. k. Press + Print Kft. Budapest 2002.
- Mesterházy Zsolt: *A Magyar Szent Korona, az első keresztény ikonosztáz*. http://www.kitalaltkozepek.hu/mesterhazyzsolt_szentkorona.html
- Pap Gábor: *Angyali Korona, szent csillag*. <http://www.kitalaltkozepek.hu/szentkorona.html>
- Pap Gábor: *Hazatalálás*. Püski Kiadó, Budapest 1999.
- Práczi István: *Vörös vihar Théba felett*. http://www.kitalaltkozepek.hu/pi_vorosvihartheba.html
- Révai Péter: *Commentarius Petri de Rewa Comitatus de Turócz, de Sacra Regni Hungariae Corona*. Claudiopoli: Typis Academicis Societatis Jesu, per Simonem Thadaeum Weichenberg 1735.
- Varga Zsigmond J.: *Újszövetségi görög–magyar szótár*. Ref. Zsinati Iroda, Budapest 1992.
- Veress László: Humor a Bibliában. *Az Út* 2003. 173–185.
- A szkítákra vonatkozó egyik leggazdagabb magyar nyelvű honlap: <http://www.szkita.lap.hu/>

Magyar, ki honát megveti,
És mindent, ami nemzeti
Mindegyre szid, mindegyre mar:
Oh, az még nem nemzetközi,
Csak rossz magyar.

Palágyi Lajos (1903-ban)